

ЗА ГРАМАТИЧНИТЕ МОРФЕМИ В СЪВРЕМЕННИЯ БЪЛГАРСКИ ЕЗИК

Иван Куцаров

Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

The paper presents the plane of expression of morphological categories in contemporary Bulgarian: grammatical morphemes, combinations of grammatical morphemes and a complex of grammatical morphemes (in general morphological categories such as number).

Key words: morpheme, grammatical morpheme, morphological category, plane of expression, content plane

Както е известно, в проявите си морфологията отчита два плана – план на съдържание и план на изразяване (по-подробно вж. Куцаров 2007, § 5), т.е. явленията в морфологията (с някои изключения, стоящи на границата между морфологията и лексикологията – вж. Куцаров 2007, § 24 и § 25) имат двустранна – съдържателно-формална същност, която е в съответствие с двустранната трактовка на езиковия знак и въобще на езика (за повече подробности вж. Бондарко 1976: 25–33 и цитираните там автори).

Спори се по въпроса за определящото положение на един от двата плана. Преобладават становищата, че определящ е планът на съдържание (вж. напр. Бондарко 1976: 31), като се визира разнообразието и липсата на вътрешно единство в плана на изразяване (напр. многобройните морфеме, изразяващи множественост – **-и, -е, -ове, -ища, -овци, -а, -ета, -ена, -еса** и др.). Нашето мнение е, че двата плана представляват неразривно единство, те са немислими един без друг, но що се отнася до морфологията, определящ трябва да бъде планът на изразяването – тя е наука за формите и оттам – за съдържанието, което носят.

Тук ще стане дума за плана на изразяване (на значенията на морфологичните категории в съвременния български език), който включва граматичните морфеме (вж. по-долу) и техните комбинации (а в по-широк план – словоформите – за словоформа вж. Куцаров

2007, § 10), изразяващи в структурата на езика дадено значение, т.е. изхождаме от постановката, че граматичното значение е вид осъзнато и изразено в структурата на езика отношение (Симеонов 1978: 73; вж. там и становищата на А. И. Смирницки – Смирницки 1955: 21, и на К. Г. Крушелницка – Крушелницка 1970: 402; вж. още Смирницки 1959: 5–10; Исаченко 1961; Станков 2001–2002).

Разнообразието в плана на изразяване не бива да смуцава. В много случаи то се дължи на стари фонетични промени и е лесно обяснимо. Трябва да се има предвид, че на различните си равнища езикът има различни движещи сили на развитие. Във фонетиката това е стремежът към по-лесно учленение, към взаимно приспособяване на звуковете, а в морфологията – кодирането на дадено съдържание в минимална езикова единица. Нерядко тези движещи сили се разминават. Така например, ако обърнем внимание на изразяването на значението повелителност (повелително наклонение), ще установим, че при повечето глаголи от първо и второ спрежение показателите му се различават в единствено и множествено число: *пишИ*, *пишЕте*. Предполага се обаче, че праславянският език е имал единен формален показател – дифтонга **-oi-* (а може би свръхкраткото *i* в дифтонга, т.е. *j*). Когато започва отварянето на сричките, този низходящ дифтонг в средата на думите дава винаги ятов вокал (а оттам *-’a-* или *-e-*), докато в края на думите (при специфична интонация) дава *-и* (при друга интонация отново дава ятов вокал). Ето как фонетиката „е разбъркала работите на морфологията“. В по-ново време обаче морфологията „се справя с положението“ поне отчасти. Така напр. при глаголите от трето спрежение, които са нови за българския език, изразителят на повелителност е хомогенен: *гледаИ*, *гледаИте*. В същото време има и случаи, при които фонетичните промени унифицират морфологичните показатели. Такъв пример е сливането на *-и* и *-ы* в българския език, което прави краесловното *-и* доминиращ изразител на множествено число (вж. Куцаров 2007, § 145, т. а).

Абсолютизирането на плана на съдържание е изиграло лоши шеги на езикознанието. Не е тайна, че почти всички нови граматика на езиците са създадени подражателно, т.е. прилагали са се моделите на изучените и описани вече езици (най-вече класическите – латински и старогръцки) – включвали са се категории, каквито на практика не съществуват (във всички български граматика до 1944 г. присъства категория падеж, въпреки че в нашия език и помен няма от падежи), а на специфични за дадения език явления се е търсело на всяка цена място в познати от класическите езици категории (преизказността в българския

език е била включвана или в категорията време, или в категорията наклонение, като се е пренебрегвала концепцията за самостоятелен категориален характер на явлението). Затова в съвременното редица учени се стремят „да погледнат на даден език като марсианци“ (вж. Чвани 1988 и Чвани 1990), т.е. като хора с неманипулирано от класическите граматични съзнание. Това може да стане именно като се даде предимство на формите, на плана на изразяване. Ако съпоставим изказванията „Петър пише писмо“ и „Петър пишеЛ писмо“, ще установим, че те се различават само по морфемата *-л* в *пишеЛ*, че тази морфема носи значението ‘вторична информация за действието’, и след това с други механизми (вж. Куцаров 2007, § 17) ще търсим мястото на това граматично значение (вж. Куцаров 2007, § 13) в системата от морфологични категории на българския глагол. Или пък, ако сравним словоформите *студент* и *студентИ*, ще установим, че те се различават по морфемата *-и* в *студентИ*, която означава множественост (разделно множество). Противопоставена на немножествеността, сигнализирана от *студент*, тя представя морфологичната категория число.

Що се отнася до морфемите, приемаме, че „морфема е най-малката значеща съставяща на думата, неразложима на други значещи елементи (Куцаров 2007, § 6, където се позоваваме на Ахманова 1969: 240–242; Граматика 1983: 24–25; Маслов 1981: 27; Маслов 1968: 11 и др.). Тя е най-малката двупланова единица на езика (вж. напр. Кодухов 1974: 139), имаща материален експонент и съответстващо му съдържание (семантично или структурно – вж. Куцаров 2007, § 5; терминът е въведен в езикознанието от Я. Бодуен де Куртене – вж. напр. Бодуен де Куртене 1917: 197–198). Морфемите разделяме на два типа: лексикални и граматични. Лексикалните морфеми носят основното речниково значение на думата или пък служат за образуване на нови думи, на нови лексеми. Тук спадат традиционно наричаните корен, словообразователните представки и наставки, съединителните морфем. Лексикалните морфем са обект на лексикологията като дял от езикознанието. Грамматичните морфеми служат за образуване на словоформите на дадена дума, те са носители на граматикализираните значения в езика или както ще споменаваме в следващото изложение, те са формалните показатели на тези значения. Именно граматичните морфем са обект на изучаване в морфологията като дял от граматиката и езикознанието (за повече подробности вж. Куцаров 2007, § 7).

Класическата класификация на морфемите обаче свързва изразяването на граматични значения само с т.нар. окончание, при това се приема, че окончанието в думата не може да бъде повече от едно, ка-

то се изхожда от значението на самия термин. Тази постановка води до редица аномалии, напр. **-хме** се определя като единно окончание, като единни окончания се отбелязват **-л, -ла, -ло, -ли** и пр. (вж. напр. Калканджиев 1936: 129, 134 и др.; Калканджиев 1938: 120, 125, 146 и др.; Младенов, Попвасилев 1939: 277, 280 и др.; Андрейчин 1944: 227, 231 и др.; Андрейчин, Костов, Николов 1947: 155; Андрейчин, Иванов, Попов 1957: 44; Стоянов 1980: 382; Граматика 1983: 325 и др.). Пак по същата причина на членната морфема (друг е въпросът дали тава е само една морфема), заемаща крайна задна позиция в словоформата, т.е. след традиционното окончание, се дава особен статут (вж. Стоянов 1964: 144; Граматика 1983: 26).

Що се отнася пък до конкретното изразяване, установихме, че то се осъществява не само от една граматична морфема, но в редица случаи и от комбинации на морфемите в рамките на словоформата (вж. Куцаров 2007, § 5, т. б). Обикновено това става при аналитичните словоформи (за синтетични и аналитични форми вж. Куцаров 2007, § 12, т. а, т. б, и цитираните там автори). В съвременния български език те са присъщи предимно на глагола по обясними причини – българският глагол е граматикализирал огромен брой значения, които синтетичната словоформа не може да понесе.

Българската аналитична словоформа представлява съчетание от синтетична глаголна форма (вкл. причастие) на пълнозначната дума със спомагателни глаголи и частици. Така напр. словоформата *ще пише* е съчетание на частица и лична синтетична глаголна форма; *писал съм* – на причастие и спомагателен глагол; *ще съм писал* – на частица, спомагателен глагол и причастие; *щял съм да пиша* – на причастие от спомагателен глагол, друг спомагателен глагол, частица и лична синтетична глаголна форма; *по-добър* – на частица и синтетична именна форма; *нека пишел* – на частица и причастие и т. н.

В аналитичните словоформи граматичните морфемите се разполагат както в синтетичната съставка на пълнозначната дума, така и в спомагателните глаголи, а частиците сами изпълняват функциите на граматични морфемите. Така напр. в словоформата *ще пишеш* морфемата **щ-** от частицата *ще* е носител на значението следходност (бъдеще време), а морфемата **-ш** от синтетичната форма *пишеш* – на значението слушащ (второ лице); в словоформата *щял да пише* причастиято от спомагателен глагол *щял* представлява съчетание от три граматични морфемите: **щ-** – за следходност, **-’а/е-** – за относителност, **-л** – за преизказност; а отсъствието на граматична морфема в *гледа* (сравнено с *гледаМ* и *гледаШ*) сигнализира лицето, за което се говори (трето лице).

Нерядко в по-сложните аналитични форми се наблюдава тавтология на изразяването на дадено значение, напр. в словоформата *щели смЕ билИ да гледамЕ* значението множественост е изразено четири пъти (вижте главните букви в изписаната словоформа), а значението първо лице – два пъти (чрез морфемата *-м-* в *смЕ* и *гледамЕ*). Езикът обикновено не търпи излишества и може да се предполага, че в бъдеще ще ограничи хиперхарактеристиките. Ако обърнем внимание на формите *нямал съм да пиша, нямала съм да пиша, нямало съм да пиша, нямал си да пишеш, нямала си да пишеш, нямал да пише, нямала да пише, нямало да пише, нямали сме да пишем, нямали сте да пишете, нямали да пишат* и ги съпоставим с наложилите се вече форми *нямало да пиша, нямало да пишеш, нямало да пише, нямало да пишем, нямало да пишете, нямало да пишат*, ще видим, че тази езикова икономия вече е осъществена (за повече подробности вж. Куцаров 2001).

Изключителната продуктивност на българското глаголно формообразуване през последните векове поставя в наше време сериозни проблеми и при анализа на глаголните основи. Традиционната дефиниция за основа гласи, че тя „означава онази част от думата, която остава, след като се отстранят задпоставената членна морфема и окончанието (ако има такива), напр. *написа-хме, чете-ш, преподавателите* и пр.“ (Грамматика 1983: 27). В същото време обаче в съвременния български език и т.нар. основни наставки (тематичните гласни на основата) са носители на граматични значения – аористната за предходност, а имперфектната за относителност. В същото време съчетанията на тези морфemi с актуализиращите (образуващите причастия) морфemi са носители на други граматични значения – аористната морфема + *л, н, т* сигнализира резултативност (вж. Куцаров 2007, § 169, а), имперфектната + *л* – умозаклучителност (вж. Куцаров 2007, § 182, в). В този смисъл би могло да се говори за регресивно изместване на границата между лексикални и граматични морфemi в глаголната словоформа. Именно поради това приемаме по-общо дефиниране на основата: „Основа (гр. *théma*; англ. – *stem*; фр. – *thème*; нем. – *Stamm*; исп. – *tema*) наричаме съвкупността от лексикалните морфemi на дадена дума. На практика тя се получава, след като се отстранят граматичните морфemi, ако ги има“ (Куцаров 2007, § 8). На пръв поглед тази формулировка не казва нещо особено различно от горепосочената, но не оперира с понятието „окончание“ и избягва противоречието в понятието „основна гласна“.

Както се вижда, съществуват още много поводи за анализи и обобщения.

Сега ще се опитаме да представим граматичните морфемни и техните комбинации, изразяващи значенията на българските словоформи. Като имаме предвид приносите на редица учени като Л. Андрейчин, Ал. Александров, Х. Валтер, Зл. Генчева-Декле, Г. Герджиков, М. Деянова, Е. И. Дьомина, М. Иванов, Св. Иванчев, Ю. С. Маслов, Р. Ницолова, Б. Ю. Норман, П. Пашов, Й. Пенчев, П. Петков, В. Станков, Ст. Стоянов, Ал. Теодоров-Балан, Ю. Трифонов, Р. О. Якобсон, М. Янакиев и мн. др., както и някои наши разработки, ще отбележим следните **маркирани** граматични значения: множественост, женски род, среден род, говорещ (първо лице), слушаш (второ лице), предходност (минало време), следходност (бъдеще време), результативност, относителност (зависим таксис), повелителност, условност, умозаклучителност, преизказност, пасивност (страдателен залог), отрицателност, свидетелственост, итеративност (с някои уговорки), определеност, сравнителност, превъзходност, винителен падеж, дателен падеж, звателен падеж.

Чрез отчитането на обединяващата семантика (обединяваща еднородни граматични значения) и на немаркираните значения, както и чрез последователното прилагане на принципа на А. И. Смирницки (вж. § 17) можем да предложим следната организация на морфологичните категории в съвременния български език:

1. Значението множественост, противопоставено на немножествеността (с главно значение единственост), изгражда морфологичната категория **число**. Формалните показатели на маркираното значение множественост са доста разнообразни, но това се дължи на обстоятелството, че категорията е обща (обхваща разнородни части на речта), както и на редица фонетични промени, настъпили в краесловието.

а) Основният формален показател на множествеността в съвременния български език е морфемата **-и**, която стои в края на словоформата, но преди членната морфема и някои словообразуващи частици. Той обхваща:

- всички прилагателни имена: *бял – белИ, смел – смелИ, готов – готовИ* (изключение правят само някои неизменяеми прилагателни имена, заети от турския език – *сербез, пешкин, ербап* и др.);
- всички числителни имена, различаващи число: *един – едниИ, първиИ, шестиИ* и пр.;
- всички местоимения, които имат същински словоформи (т.е. словоформи, които не са суплетивни): *мой – моиИ, твой – твоиИ, негов – неговИ, наш – нашиИ, свой – своиИ, такъв – такИва, кой –*

*коИ, чий – чиИ, какъв – каквиИ, който – койтоИ, какъвто – как-
виИто, някой – някоИ, никой – никоИ, всякой – всякоИ;*

- всички съществителни имена от женски род: *жена – женИ, картина – картинИ, рокля – роклиИ, слугиня – слугинИ, радост – радостИ, вест – вестИ* и пр. (изключенията са единични – вж. т. б);
- преобладаващата част на съществителните имена от мъжки род: *овчар – овчарИ, моряк – моряциИ, лекар – лекарИ, танц – танциИ* и пр.;
- всички самостоятелно употребени причастия: *четящ – четящиИ, паднал – падналиИ, ударен – ударениИ;*
- всички спрегаеми глаголни словоформи, образувани с причастия: *челИ сме, бяхме челИ, ще сме челИ, пишелИ, ще бъдат прочетениИ* и пр.;
- някои съществителни имена от среден род: *око – очИ, ухо – ушИ, животно – животниИ, насекомо – насекомиИ, казуемо – казуемИ* и пр.

б) На второ място по фреквентност стои формалният показател **-е**, който обхваща:

- почти всички синтетични глаголни форми: *гледам – гледамЕ, гледах – гледахМЕ, четях – четяхМЕ, съм – смеЕ, чети – чететеЕ* и пр.;
- отделни съществителни имена от мъжки род: *мъж – мъжЕ, кон – конЕ, цар – царЕ, княз – князЕ, крал – кралЕ;*
- отделни съществителни имена от женски род: *ръка – ръцеЕ, нога – нозЕ, овца – овцеЕ* (но и *овциИ*), *свиня – свинЕ* (но и *свинИИ*);
- някои местоимения: *той – тЕ, този – тЕзи, онзи – онЕзи;*
- някои съществителни имена от среден род, които имат паралелни форми на **-а**: *коляно – коленЕ* (и *колена*), *рамо – раменЕ* (и *рамена*), *крило – крилЕ* (и *крила*).

в) Формалният показател **-ове** обхваща преобладаващата част на едносричните съществителни имена от мъжки род: *род – родОВЕ, стол – столОВЕ, град – градОВЕ, цвят – цветОВЕ*; както и няколко двусрични: *вятър – ветрОВЕ, огън – огньОВЕ, център – центрОВЕ*.

г) Негова разновидност е формалният показател **-еве**, който обхваща едносрични съществителни имена от мъжки род, завършващи в единствено число на **-й**: *брой – броЕВЕ, бой – боЕВЕ, строй – строЕВЕ* и др.

д) Формалният показател **-а** обхваща:

– част от съществителните имена от среден род: село – села, вино – вина, кино – кина, известие – известия [известийА], стихотворение – стихотворения [стихотворенийА], море – моря [мор'А], но и морета и пр.;

– отделни съществителни имена от мъжки род: рог – рога, крак – крака, брат – братя [брат'А] и др.

е) Формалният показател **-ета** обхваща част от съществителните имена от среден род: врабче – врабчЕТА, дърво – дървЕТА, теле – телЕТА, момче – момчЕТА, столче – столчЕТА, братче – братчЕТА и пр.

ж) Формалният показател **-ена** обхваща друга част на съществителните имена от среден род: име – имЕНА, племе – племЕНА, семе – семЕНА, време – времЕНА и пр.

з) Формалният показател **-еса** обхваща някои съществителни имена от среден род: чудо – чудЕСА, слово – словЕСА (и слова) и пр.

и) Формалният показател **-ища** обхваща част от едносричните съществителни имена от мъжки род, някои от които имат и паралелни форми: край – крайИЩА, път – пътИЩА, сън – сънИЩА, двор – дворИЩА (и дворОВЕ), гьол – гьолИЩА (и гьолОВЕ) и пр.

к) Формалният показател **-овци** обхваща част от личните съществителни имена от мъжки род: дядо – дядОВЦИ, чичо – чичОВЦИ, глупчо – глупчОВЦИ, Стоян – СтоянОВЦИ, Никола – НиколОВЦИ и пр.

л) Негова разновидност е формалният показател **-евци**: Жельо – ЖелЕВЦИ, Дельо – ДелЕВЦИ и пр.

2. Структурното съдържание на женски род и среден род, обединени като формално маркирани родове и противопоставени като цяло на немаркирания мъжки род, изграждат морфологичната категория **род**.

а) По-голямата част от мъжкородовите словоформи са немаркирани (тук причисляваме и завършващите на **-й**):

– прилагателни имена: весел, по-весел, най-весел, строг, добър, и пр.;

– числителни имена: един;

– местоимения: той; мой, твой, свой, негов, неин, наш, ваш, те-хен; такъв, онакъв; кой, какъв, чий; който, какъвто, чийто; някой, някакъв, нечий, еди-кой, еди-какъв, еди-чий, кой-годе, какъв-годе, чий-годе, кой да е, какъв да е, чий да е; никой, никакъв, ничий; всякой, всякакъв;

– самостоятелно употребени причастия: четящ, говорещ, гледащ, стрелящ, писал, написал, писан, написан и пр.;

– спрегаеми глаголни форми: *писал съм, писал си, писал е; беше писал, ще е писал, щеше да е писал; би писал, пишел е, бил е писал, щял е да пише, щял е да е писал; пишел, писал, бил писал, щял да пише, щял да е писал; нека пишел, бил пишел, щял бил да пише, щял бил да е писал; писан е, беше писан, ще е писан, щеше да е писан, бъди писан, нека бъде писан, би бил писан, бил е писан, щял е да е писан, бил писан, щял да е писан, нека бъдел писан, щял бил да е писан;*

а 1) Част от мъжкородовите форми имат формален показател **-и**:

– прилагателни имена: *долниИ, горниИ, селскиИ, българскиИ, юнашкиИ, моряшкиИ, кокошиИ, пачиИ, вълчиИ, козиИ* и пр.;

– числителни имена: *първиИ, вториИ, третиИ, петиИ, десетиИ* и пр.;

– местоимения: *всекиИ*.

а 2) Всички членувани мъжкородови словоформи с изключение на завършващите на **-и** имат формален показател **-ий-**, който стои пред членната морфема:

– прилагателни имена: *веселият [веселиИЙът], по-веселият [по-веселиИЙът], най-веселият [най-веселиИЙът], веселия [веселиИЙъ], строгият [строгиИЙът], строгия [строгиИЙъ], смелият [смелиИЙът], смелия [смелиИЙъ], добрият [добриИЙът], зеленият [зелениИЙът]* и пр.;

– числителни имена: *единият [единиИЙът], единия [единиИЙъ], първият [първиИЙът], първия [първиИЙъ], вторият [вториИЙът]* и пр.;

– местоимения: *неговият [неговиИЙът], неговия [неговиИЙъ], нейният [нейниИЙът], нашият [нашиИЙът], вашият [вашиИЙът], техният [техниИЙът], всичкият [всичкиИЙът], всичкия [всичкиИЙъ];*

– самостоятелно употребени причастия: *четящият [чет'аштиИЙът], четящия [чет'аштиИЙъ], говорещият [говорештиИЙът], писащият [писалиИЙът], написалият [написалиИЙът], писаният [писаниИЙът], написаният [написаниИЙът].*

б) Формален показател за женски род е морфемата **-а**, която стои в края на словоформата, но преди членната морфема (*зелена* – *зеленАта*) и преди някои словообразуващи морфемии (*такАва*, *тази*, [*койАто*]), замества формалния показател за мъжки род **-и** при словоформите, които го притежават (*селскиИ* – *селскаА* – *селскаАта*), и се за-

мества от формалните показатели за среден род (*зелена – зеленО*) и за множествено число (*зелена – зеленИ, зеленАта – зеленИте*):

- прилагателни имена: *весела, по-весела, най-весела, строга, добра, горна, селска, българска, юнашка, моряшка, синя [син'А], синята [син'Ата], веселата, по-веселата, най-веселата* и пр.;
- числителни имена: *една, едната, първа, първата, втора, втората, трета, третата, пета, петата, десета, десетата* и пр.;
- местоимения: *тя [т'А], моя [мойА], моята [мойАта], твоя [твойА], твоята [твойАта], неговА, неговАта, нейна, нейната, наша, нашата, вашА, вашАта, тяхна, тяхната, такава, коя [койА], каква, чия [чийА], която [койАто], каквато, чиято [чийАто], някоя [н'акойА], някаква, нечия [нечийА], еди-коя [еди-койА], еди-каква, еди-чия [еди-чийА], коя-годе [койА-годе], каква-годе, чия-годе [чийА-годе], коя да е [койА да е], каква да е, чия да е [чийА да е], никоя [никойА], никаква, ничия [ничийА], всякоя [вс'акойА], всяка, всякаква, всичката;*
- самостоятелно употребени причастия: *четяща, четящата, гледаща, гледащата, стреляща, стрелящата, писала, писалата, написала, написалата, писана, писаната, написана, написаната* и пр.;
- спрегаеми глаголни словоформи: *писала съм, писала си, писала е, беше писала, ще е писала, щеше да е писала, би писала, пишела е, била е писала, щяла е да пише, щяла е да е писала, пишела, писала, била писала, щяла да пише, щяла да е писала, нека пишела, била пишела, щяла била да пише, щяла била да е писала, писана е, беше писана, ще е писана, щеше да е писана, бъди писана, нека бъде писана, би била писана, била е писана, щяла е да е писана, била писана, щяла да е писана, нека бъдела писана, щяла била да е писана.*

в) Основният формален показател за среден род е морфемата **-о**, която стои в края на словоформата, но преди членната морфема (*зелено – зеленОто*) и преди някои словообразуващи морфемии (*такОва, тОва*), замества формалния показател за женски род **-а** (*селска – селскО, селската – селскОто*) и за мъжки род **-и**, ако словоформата го притежава (*селскИ – селскО*), и се замества от формалния показател за множествено число **-и** (*зелено – зеленИ, зеленОто – зеленИте*):

- прилагателни имена: *веселО, по-веселО, най-веселО, строгО, българскО, юнашкО, моряшкО, синьО, синьОто, веселОто, по-веселОто, най-веселОто, строгОто* и пр.;
- числителни имена: *еднО, еднОто, първО, първОто, вторО, вторОто, третО, третОто, петО, петОто, десетО, десетОто* и пр.;
- местоимения: *тО, неговО, неговОто, нейнО, нейнОто, тяхнО, тяхнОто, такОва, онакОва, толкавО, толчавО, каквО, колкавО, колчавО, каквОто, еди-каквО, каквО-годе, каквО да е, някаквО, никаквО, всякО, всякаквО, всичкОто*;
- самостоятелно употребени причастия: *четящО, четящОто, говорещО, говорещОто, гледащО, гледащОто, писалО, писалОто, написалО, написалОто, писанО, писанОто, написанО, написанОто* и пр.;
- спрегаеми глаголни форми: *писалО съм, писалО си, писалО е, беше писалО, ще е писалО, щеше да е писалО, би писалО, пишелО е, билО е писалО, щялО е да пише, щялО е да е писалО, пишелО, писалО, билО писалО, щялО да пише, щялО да е писалО, нека пишелО, билО пишелО, щялО билО да пише, щялО билО да е писалО, писанО е, беше писанО, ще е писанО, щеше да е писанО, бъди писанО, нека бъде писанО, би билО писанО, билО е писанО, щялО е да е писанО, билО писанО, щялО да е писанО, нека бъделО писанО, щялО билО да е писанО* и пр.

в 1) Другият формален показател за среден род е морфемата *-е*, която заема същите позиции като морфемата *-о*, но фреквентността ѝ е значително по-ниска:

- прилагателни имена: *кравЕ, козЕ, овчЕ, вражЕ, висшЕ, бившЕ, кокошЕ, кравЕто, козЕто, овчЕто, вражЕто, висшЕто* и пр.;
- местоимения: *моЕ, моЕто, твоЕ, твоЕто, своЕ, своЕто, нашЕ, нашЕто, вашЕ, вашЕто, коЕ, чиЕ, коЕто, чиЕто, някоЕ, нечиЕ, еди-коЕ, еди-чиЕ, коЕ-годе, чиЕ-годе, коЕ да е, чиЕ да е, никоЕ, ничиЕ, всякоЕ*;
- изолирани сегашни деятелни причастия, които са субстантивирани: *бъдещЕ, настоящЕ* и др., или пък се употребяват в определени словосъчетания, напр. *бъдеще време* (но *бъдещо споразумение*).

Забележка: В рамките на маркираното множествено число при прилагателните имена, числителните имена, местоименията, самостоятелно употребените причастия и спрегаемите глаголни форми с причастия родовите различия са неутрализирани – трите рода имат обща

форма за множествено число. Такава неутрализация на опозиции (снемане на опозиции) в рамките на маркиран член на друга категория (в случая в рамките на маркирания член на категорията число – множествено число) може да се установи и в глаголната парадигма – в страдателното и в преизказното спрежение.

Явлението се обяснява чрез принципа на компенсацията (Брьондал 1943, Брьондал 1943а, Брьондал 1943б; вж. Герджиков 1984: 222–227; Чвани 1988; Чвани 1990), парадигматическата неутрализация и съкратителната реорганизация (вж. Герджиков 1984: 189–207). Най-просто казано, при съчетаването на значенията на две категории (много често те са повече от две), в рамките на маркирана част на втората (на следващата) категория се заличават противопоставянията в първата, т.е. в случая част от парадигмата на категорията род се натоваарва със значението множественост и именно в тази част родовите различия се заличават, има само една форма за множествено число, еднаква за трите рода (*весел овчар, весела овчарка, весело овчарче, но весели овчари, весели овчарки, весели овчарчета*). Родовите различия се проявяват само в рамките на немаркираното единствено число.

3. Значенията говорещ и слушаш, обединени като формално маркирани и от значението комуникатор (терминът е на Г. Герджиков) и противопоставени като цяло на немаркираното значение некомуникатор (с главно значение трето лице – лицето, за което се говори), изграждат морфологичната категория лице.

а) Формалните показатели на първо лице в рамките на немаркираните членове на останалите морфологични категории – немножественост (единствено число), неразновременност (сегашно време), резултативност (акционност), неотносителност (независим таксис), несубективност (изявително наклонение), непреизказност (пряко изказване), непасивност (деятелен залог), неотрицателност (утвърдителен статус), са:

- при глаголите от първо и второ спрежение – краесловната морфема *-ъ*;
- при глаголите от трето спрежение – краесловната морфема *-м* (тази морфема присъства и във формите за множествено число, като заема място пред формалния показател за множественост: *гледам – гледаме*).

б) Формален показател на второ лице е краесловната морфема *-ш*.

4. Значенията предходност и следходност, обединени като формално маркирани и от значението разновременност и противопоставени като цяло на немаркираното значение неразновременност (с

главно значение едновременност), изграждат морфологичната категория **време**.

а) Формален показател на минало време (на предходността) е свободната, неактуализираната (несвързаната в причастие) аористна морфема (тематичният гласен на аористната основа – вж. Куцаров 2007, § 8, т. б).

б) Формален показател на бъдеще време (на следходността) е началната морфема **щ-** (в *ще, щях, щеше, щял, щели* и т. н.).

5. Значението результативност, противопоставено на немаркираното значение нерезультативност (с главно значение акционност), изгражда морфологичната категория **вид на действието**.

Формален показател на результативните форми (на результативността) е актуализираната аористна морфема (неактуализирана, същата морфема изразява предходност – вж. § 165, т. а), т.е. аористната морфема, свързана в минало свършено деятелно причастие или минало страдателно причастие (преди всичко от свършени глаголи) чрез актуализиращите морфемии **-л, -н, -т** (*писАЛ е, говорИЛ е, обУЛ е, прочетЕН е, разБИТ е* и т. н.). В случая наблюдаваме изразяване на граматично значение чрез съчетание от две граматични морфемии (вж. Куцаров 2007, § 5, т. б). Задължително за резултативните форми е присъствието в тях на спомагателния глагол *съм* или *бъда* (вж. Маровска 2005: 227; подчертавано или не, това се е имало предвид от всички изследователи на перфекта).

6. Значението относителност (зависим таксис), противопоставено на немаркираното значение неотносителност (с главно значение абсолютност), изгражда морфологичната категория **таксис**.

Формален показател на относителните форми (на зависимия таксис) е неактуализираната (несвързаната в причастие) имперфектна морфема (тематичният гласен на миналата несвършена основа – вж. Куцаров 2007, § 8, т. б) **-’а-, -е-, -а-** (в зависимост от спрежението на глагола и от фонетичните промени – *четЯх* [чет’Ах], *четЕше*, *щЯх* [шт’Ах] *да чета*, *пишЕх*, *гледАше* и т. н.). Тя присъства и в преизказните (*четЯл* [чет’Ал], *щЯл* [шт’Ал] *да чете*), и в умозаключителните форми (*пишЕл е*, *щЯл* [шт’Ал] *е да пише*), наследник е на старата имперфектна морфема **-ѣ/а-**, която има паралели в редица индоевропейски езици, развили таксис на равнището на морфологията (срв. напр. с имперфектната морфема **-ai-** във френския език).

7. Значенията повелителност, условност и умозаключителност, обединени като формално маркирани и от значението субективност и противопоставени като цяло на немаркираната несубективност (с

главно значение обективност), изграждат морфологичната категория **наклонение**.

- а) Формални показатели на повелителното наклонение са:
- за синтетичните форми: при глаголите от трето спрежение, както и при глаголите от първо и второ спрежение, чиято лексикална основа завършва на гласен – морфемата **-й-** (напр. *гледай*, *гледайте*, *стреляй*, *стреляйте*, *пей*, *пейте*, *обуй*, *обуайте*, *строй*, *стройте*); при останалите глаголи от първо и второ спрежение в единствено число – морфемата **-и**, а в множествено число – морфемата **-е-** (напр. *пишеш*, *пишете*, *говореш*, *говорете*); формалният показател заема мястото на тематичния гласен при глаголите от първо и второ спрежение и след тематичния гласен при глаголите от трето спрежение;
 - за аналитичните форми: повелителните частици-морфемите **нека**, **да**, **нека да** (напр. *нека пише*, *да пише*, *нека да пише*) и евентуално **дано**, **стига** (напр. *дано напишеш*, *стига писа*);
- б) Формални показатели на условното наклонение са:
- за аналитичните форми: специфичната условна основа **би-** в *бих*, *би*, *би*, *бихме*, *бихте*, *биха* (напр. *бих писал*, *би писал* и пр.), в *може би*;
 - за синтетичните форми: специфичната итеративна морфема **-а-**, **-ва-** или пък удвоената морфема **-вв-** (напр. *прочитам*, *ядвам*, *пивам*).

в) Формален показател на умозаключителното наклонение е актуализираната чрез морфемата **-л-** (свързана в причастие) имперфектна морфема (**-’а-/-е-/-а-**), т.е. **-’ал-**, **-ел-**, **-ал-** (напр. *четял е*, *четели са*, *пишел е*, *пишели са*, *гледал е*, *гледали са*). Тук също е задължително присъствието на спомагателния глагол *съм*.

8. Значението преизказност, противопоставено на немаркираното значение непреизказност (с главно значение пряко изказване), изгражда морфологичната категория **вид на изказването**.

Формален показател на преизказните форми е допълнителната морфема **л** (+ **л**) в сравнение със съответната непреизказна форма, а в най-употребяваното, немаркираното трето лице – и отпадането на сегашната форма на спомагателния глагол *съм*.

Забележка: Всяка преизказна форма се отличава от съответстващата ѝ непреизказна форма (съвпадаща с нея по всички граматични значения с изключение на преизказността) по **+л**, напр.:

<i>пишеЛ</i> – <i>пишеше</i>	1 л – 0 л
<i>щяЛ да е писаЛ</i> – <i>щеше да е писаЛ</i>	2 л – 1 л
<i>щяЛ биЛ да е писаЛ</i> – <i>щяЛ е да е писаЛ</i>	3 л – 2 л

Срв. още, че напр. в първия случай и двете форми (*пишеЛ* и *пишеше*) са за относително сегашно време (имперфект), трето лице, единствено число, нерезултативни, относителни, изявителни, деятелни, неотрицателни. Противопоставят се само по преизказност ~ непреизказност, а във формален план – по наличие ~ отсъствие на морфема *л*.

9. Значението пасивност, противопоставено на немаркираното значение непасивност (с главно значение активност), изгражда морфологичната категория **зalog**.

Формален показател на страдателните глаголни форми (носител на значението пасивност) е морфемата **-н** или **-т** в миналото страдателно причастие (напр. *писаН е, обуТ е*).

10. Значението отрицателност, противопоставено на немаркираното значение неотрицателност (с главно значение утвърдителност), изгражда морфологичната категория **статус**.

Отрицателните форми са маркирани от частицата-морфема **не**, която се съдържа и във формообразуващите частици *няма, нямаше, недей, недейте*.

11. Значението определеност, противопоставено на немаркираното значение неопределеност, изгражда морфологичната категория **положение**.

Носители на маркираното значение **определеност** са морфемите:

– за единствено число в мъжки род: **-ът, -ъ, -та, -то**;

в женски род: **-та**;

в среден род: **-то**;

– за множествено число: **-те, -та** (в зависимост от гласния звук, на който завършва нечленуваната форма).

Маркерите на определеността заемат крайно място в именната словоформа, т.е. след родовите и числовите морфемии. За разлика от маркерите на останалите морфологични категории в съвременния български език членните морфемии са групови определители – те се отнасят към цялата именна фраза и заемат крайна позиция винаги в първата словоформа на фразата: *книгата, моята книга, хубавата моя книга, първата хубава моя книга*. Във всички случаи обаче значението, което те носят, се отнася към явлението, назовано със съществителното име.

Забележка 1: Според някои учени (вж. напр. Маслов 1968: 5–6) формален показател на определеността е морфемата **-т-**, а горепосо-

чените морфеме представляват съчетания на определителната морфема с морфемите, изразяващи род и число. Концепцията наистина е убедителна, но смущават т. нар. кратки членувани форми от мъжки род, при които в резултат на фонетични промени като формален показател на определеността се е наложила морфемата **-ъ**. Морфемата **т** е отпаднала по принципа на икономията, тъй като информацията, носена от **-ът** и **-ъ**, е една и съща. В следващи свои трудове Ю. С. Маслов стига до извода, че инвариантът на определителните морфеме е самият факт на постпозицията на члена, който факт приема за „супрасегментна морфема на определеността“. В говорите, в които липсва кратка членна морфема **-ъ-** (за тези говори вж. в Гълъбов 1979), има единен формален показател – **-т-** (вж. Маслов 1971: 187–188).

Забележка 2: При другия възможен вариант за изграждане на категорията **положение** (вж. Куцаров 2007, § 240–242) тя вече има три грамеми – маркираните двустранна идентифицираност и едностранна идентифицираност, обединени от семантиката конкретност и противопоставени на неконкретността (с главно значение абстрактност), изразяването е следното:

а) Носители на значението двустранна идентифицираност са морфемите:

– за единствено число в мъжки род: **-ът, -ъ, -та, -то**;

в женски род: **-та**;

в среден род: **-то**;

– за множествено число: **-те, -та** (в зависимост от гласния звук, на който завършва нечленуваната форма).

б) Носители на значението едностранна идентифицираност са частиците морфеме **един, една, едно (едни)**, заемащи позиция пред името. Те също са групови определители – отнасят се към цялата именна фраза и заемат челна позиция в нея: *потърси те **един** човек, потърси те **един** странен човек, потърси те **един** много странен човек.*

12. Значенията сравнителност и превъзходност, обединени като формално маркирани и от значението съпоставителност и противопоставени като цяло на немаркираното значение несъпоставителност (с главно значение положителна степен), изграждат морфологичната категория **степенуване**.

а) Формите за сравнителна степен са маркирани с предпоставената частица-морфема **по-**.

б) Формите за превъзходна степен са маркирани с предпоставената частица-морфема **най-**.

13. Значенията винителен, дателен и звателен падеж, обединени като формално маркирани и като косвени падежи и противопоставени като цяло на немаркирания именителен падеж, изграждат морфологичната категория **падеж**.

а) Формите за именителен падеж са немаркирани. Същото се отнася и за общата форма (казус генералис) на съществителните имена.

б) Формите за винителен падеж са маркирани с морфемата **-го**.

в) Формите за дателен падеж са маркирани с морфемата **-му**.

г) Звателните форми на съществителните имена са маркирани с морфемите:

– за мъжки род: **-е, -о, -у**;

– за женски род: **-о, -е**.

д) Звателните форми при прилагателните имена са маркирани от морфемата **-и**.

Забележка: Всички падежни морфемите заемат крайна задна позиция в именната словоформа. Изключение правят формите на относителното местоимение, при което падежната морфема стои пред словообразуващата морфема **-то**.

14. Значението итеративност, противопоставено на немаркираното значение неитеративност, би могло да изгражда морфологична категория в рамките на по-общата лексикално-граматична категория вид на глагола.

Итеративността е маркирана с морфемите **-а-, -ва-, -ава-**.

15. Значението свидетелственост, противопоставено на немаркираното значение несвидетелственост, може да изгради самостоятелна морфологична категория **очевидност**.

Носител на значението свидетелственост е морфемата **-х-/-ш-** в *четяХ, четяШе, четяХме, четяХте, щяХ да чета, щяХте да четете, бяХ чел, беШе чел* и пр.

ЛИТЕРАТУРА

Андрейчин 1944: Андрейчин, Л. *Основна българска граматика*. София, 1944.

Андрейчин, Костов, Николов 1947: Андрейчин Л., Н. Костов, Е. Николов. *Българска граматика. Помагало за езиково обучение в гимназиите*. София, 1947.

Андрейчин, Иванов, Попов 1957: Андрейчин Л., М. Иванов, К. Попов. *Съвременен български език за I и II курс на учителските институти*. Ч. II. София, 1957.

- Ахманова 1969:** Ахманова, О. С. *Словарь лингвистических терминов*. Москва, 1969.
- Бодуен де Куртене 1917:** Бодуен де Куртене, И. А. *Введение в языковедение*. Москва, 1917.
- Бондарко 1976:** Бондарко, А. В. *Теория морфологических категорий*. Ленинград, 1976.
- Брьондал 1943:** Brøndal, V. Structure et variabilité des systèmes morfologiques. // *Essais des linguistique générale*. Copenhague, 1943.
- Брьондал 1943а:** Brøndal, V. Les oppositions linguistiques. // *Essais des linguistique générale*. Copenhague, 1943.
- Брьондал 1943б:** Brøndal, V. Compensation et variation. Deux principes de linguistique générale. // *Essais des linguistique générale*. Copenhague, 1943.
- Герджиков 1984:** Герджиков, Г. *Преизказването на глаголното действие в българския език*. София, 1984.
- Грамматика 1983:** *Грамматика на съвременния български език. Т. II. Морфология*. Под ред. на Ст. Стоянов. София: БАН, 1983.
- Гълъбов 1979:** Гълъбов, Ив. Някои въпроси, свързани с непълната членна форма за мъжки род единствено число. // *Изследвания върху историята и диалектите на българския език. Сборник в памет на чл.-кор. К. Мирчев*. София, 1979, 111–119.
- Исаченко 1961:** Исаченко, А. В. О грамматическом значении. // *Вопросы языкознания*, 1961, № 2, 39–56.
- Калканджиев 1936:** Калканджиев, П. *Кратка българска граматика*. Пловдив, 1936.
- Калканджиев 1938:** Калканджиев, П. *Българска граматика*. Пловдив – София, 1938.
- Кодухов 1974:** Кодухов, В. И. *Общее языкознание*. Москва, 1974.
- Крушелницка 1970:** Крушельницкая, К. Г. Проблемы взаимосвязи языка и мышления. // *Общее языкознание*. Москва: АН СССР, 1970.
- Куцаров 2001:** Куцаров, Ив. За някои особености на формите, образувани с няма, нямаше, нямало. // *Отговорността пред езика. Сборник, посветен на 70-годишнините на проф. Петър Пашов, на проф. д-р Тодор Бояджиев, чл.-кор. на БАН, и на 30-годишнината на Шуменския университет*. Шумен, 2001, 172–176.
- Куцаров 2007:** Куцаров, Ив. *Теоретична граматика на българския език. Морфология*. Пловдив: Университетско издателство „Паисий Хилендарски“, 2007.
- Маровска 2005:** Маровска, В. *Новобългарският перфект*. София, 2005.
- Маслов 1968:** Маслов, Ю. С. Бележки за някои основни понятия от общата морфология. // *Български език и литература*, 1968, № 1, 3–17.
- Маслов 1971:** Маслов, Ю. С. Членные формы болгарского литературного языка с точки зрения лингвистической типологии. // *Исследования по*

- славянскому языкознанию. Сборник в честь шестидесятилетия профессора С. Б. Бернштейна. Москва: АН СССР, 1971, 181–188.
- Маслов 1981:** Маслов, Ю. С. *Грамматика болгарского языка*. Москва. 1981.
- Младенов, Попвасилев 1939:** Младенов Ст., Ст. Попвасилев. *Грамматика на българския език*. София, 1939.
- Симеонов 1978:** Симеонов Б. Изявени и неизявени граматични значения в структурата на славянската дума. // *Славянска филология*, т. 15. София, БАН, 1978, 69-79.
- Смирницки 1955:** Смирницкий, А. И. Логическое и грамматическое в слове. // *Вопросы грамматического строя*. Москва: АН СССР, 1955, 11–53.
- Смирницки 1959:** Смирницкий, А. И. *Морфология английского языка*. Москва, 1959.
- Станков 2001–2002:** Станков, В. Граматично значение и контекст. // *Български език*, 2001–2002, № 1, 22–40; № 2, 38–50.
- Стоянов 1964/1980:** Стоянов, Ст. *Грамматика на българския книжовен език*. София, 1964 (III изд. 1980).
- Чвани 1988:** Chvany, C. V. Distance, deixis and discretences in Bulgarian and English Verb morphology. // *American Contributions to the Tenth International Congress of Slavists – Sofia, September, 1988*. Linguistics. Columbus, Ohio. Slavica, 1988, 69–90.
- Чвани 1990:** Чвани, К. В. Оппозиции (\pm дейксис), (\pm дистанция) и (\pm дискретность) в морфологии болгарского и английского глаголов. // *Съпоставително езикознание*, 1990, № 6, 5–13.